



Теорія і методологія освіти

ВИХОВНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Совість: психологічна сутність та механізм виховання



Іван БЕХ,

доктор психологічних наук, дійсний член НАПН України, директор Інституту проблем виховання НАПН України

Совість як особистісна властивість і духовна цінність є одним із найбільш вживаних у спілкуванні людей та в оцінюванні їхніх стосунків понять. Це свідчення того, що совість є центральною сутнісною характеристикою особистості, показником її різнобічної зрілості. Але все-таки, незважаючи на широке науково-практичне використання категорії совісті, вона, на жаль, залишається концептуально невизначеною, по-різному інтерпретується, що безпосередньо відбивається на її особистісно перетворювальній дієвості. Психологічна наука у результаті цього не в змозі коректно розкрити глибинну природу, місце і роль совісті в особистісній структурі суб'єкта, а педагогічна практика не володіє адекватними засобами її виховання та розвитку у підростаючої особистості.

1. Традиційні погляди на совість

Уявлення про совість початково було сформульовано у філософії, оскільки це утворення є етичною категорією. Не залишилась осторонь проблеми совісті й психологія, яка всі етичні конструкції розглядає під власним кутом зору, тобто як внутрішні надбання особистості. Аналіз традиційних філософських і психологічних визначень совісті дав нам змогу сформулювати її сутнісні версії.

Версія 1. Совість як детермінуючий фактор морального саморозвитку особистості

Філософський тон у визначенні совісті задав І.Пльїн. «Совість, – на його думку, – характеризує здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки і вимагати від себе їх виконання, робити самооцінку здійснюваних вчинків» [4, с. 179]. Така дефініція совісті повторюється й у філософському енциклопедичному словнику, щоправда, без посилання на її автора [10, с. 620].

В інших філософських тлумаченнях совісті як морального самоконтролю пояснюється, що цей самоконтроль виявляється у формі «усвідомлення, переживання («докори сумління») особистістю свого ставлення до моральних норм свого соціального середовища, всього суспільства, відповідності своїх вчинків вимогам цих норм» [6, с. 236]. Отже, у визначенні совісті на філософському рівні до її структури включається й почуття провини, механізмом якої і

є самодокір. Філософські визначення совісті все-таки не дають відповіді на запитання, яка її внутрішня (в істотних характеристиках) структура, що дає їй змогу здійснювати моральні перетворення особистості.

Версія 2. Совість як психологічна калька її філософського визначення

Філософське уявлення про совість згодом підхопила і психологія. У сучасних психологічних словниках наводиться якраз цитоване нами філософське визначення совісті [7; 9]. Звичайно, що таке пряме запозичення не є продуктивним актом і свідчить про методологічну недбалість деяких науковців.

Версія 3. Совість як еквівалент «Я-концепції» особистості

Такої наукової позиції дотримується О. Ковальов. Він розглядає совість як емоційно-оцінне ставлення особистості до власних вчинків. «Це ставлення, – наголошує вчений, – виникає внаслідок глибокого засвоєння й прийняття норм моралі, як результат перетворення об'єктивних вимог суспільства до поведінки особистості на особисту потребу суб'єкта у певному способі життя... Переживання совісті спочатку пов'язано з конкретною ситуацією проступку, асоціюється з уявленням про покарання; звідси воно виявляється у формі страху і сорому перед близькими... Такий рівень розвитку совісті властивий, наприклад, молодшому школяру. Зрілим проявом совісті є таке переживання,

яке спонукає до морально-справедливої поведінки. У випадку відхилення від прийнятих принципів поведінки має місце переживання сорому насамперед перед самим собою (це, точніше, не сором, а провина. – **І.Б.**), що штовхає до самоосудження і самовиправлення» [5, с. 158–159].

На нашу думку, це теоретично доволі не чітка позиція щодо розвитку і функціонування совісті. Вона не дає підстав педагогу для відповідної методичної діяльності з цією категорією.

Версія 4. Совість як замітник моральної свідомості особистості

Важко погодитися з надзвичайно поширеним визначенням совісті, запропонованим К.Платоновим. Він наголошує, що це «поняття моральної свідомості, переконаність у тому, що є добро і зло, усвідомлення і почуття відповідальності людини за свою поведінку» [8, с. 134].

Версія 5. Совість як природний засіб запобігання аморальним діям особистості

Цю глибоко суб'єктивну позицію, оскільки вона не підтверджується будь-якими науковими даними, обстоює В.Шадриков. На його погляд, «моральні норми стають особистісно значущими у незначній частині суспільства, для більшості це зовнішній стимул, що визначає характер поведінки. У цих умовах природа мусила була попиклуватися про додаткові гарантії моральної поведінки. Таким гарантом виступила совість» [13, с. 76]. На нашу думку, це приклад надзвичайно простого розв'язання досить складної проблеми. Тут істотно применшується роль процесу виховання у розвитку духовності особистості, особливо тієї виховної моделі, яка за своїми принципами і психологічними механізмами та технологіями забезпечує повноцінний особистісний розвиток школяра.

Версія 6. Совість як ключ від підсвідомої духовної інстанції

Таке тлумачення належить В.Франклу. Совість він визначає як інтуїтивну (несвідому) здатність, що відкриває сенси будь-яких ситуацій, зокрема навіть такий сенс, який може суперечити цінностям, що склалися, коли ці цінності вже не відповідають швидкозмінним ситуаціям. На його думку, совість – це орган сенсу, тому совість може дезорієнтувати людину. В.Франкл приписує совісті (оскільки він вважає її інтуїтивною) функцію несвідомого відкриття моралі (духовності). Тож совість має справу не з дійсністю, а лише з можливістю. Звідси завдання совісті – «відкрити людині те, що потрібно... Тільки совість може немовби узгодити «вічний», загальний моральний закон з конкретною ситуацією конкретної людини» [11, с. 94]. В.Франкл робить висновок, що совість укорінена в духовному несвідомому людини, тому вона завжди моральна: їй не властиве почуття терзання.

Тож у В.Франкла аспект цілеспрямованого виховання людини знімається, оскільки «провідником, що веде людину у її відповідях на запитання, поставлені життям, є її совість» [там само, с. 190].

Ми повністю відмежуємося від такого уявлення про совість, оскільки всю духовність віддавати на відкуп підсвідомого – це досить спрощений підхід до розвитку особистості.

Версія 7. Мислення як дублікат совісті

У деяких західних гуманістичних психологічних концепціях провина розглядається не лише поза контекстом совісті, а й сама ця категорія заперечується як складова психологічної структури суб'єкта. Її місце у регулятивно-поведінковій функції провини має займати розумовий компонент психічної організації індивіда. «Провина з'являється, коли ви порушуєте загальний порядок існування – порядок, щодо якого ви знаєте, що він є основою вашого і всього людського існування... М. Бубер виокремлює три етапи поводження з екзистенційною виною. Перший полягає в тому, щоб висвітлити (усвідомити. – **І.Б.**) її. «Я тепер зовсім не такий, та все ж таки я зробив це». Другий етап – наполягання на вказаному висвітленні, на відміну від простого його допущення. На третьому етапі я відновлюю порушений порядок існування там, де можу це зробити» [12, с. 97].

Тут перевага надається процесам розмірковування й самопереконання. Такий погляд започаткований ще Сократом, який у відношенні «мислення – почуття» перевагу надавав першому з них. З огляду на це, будь-які відхилення особистості від соціально прийнятих норм спричиняються, на його думку, недостатнім осмисленням ситуації, у якій це відхилення відбулося. Відповідно ж до сучасних уявлень про це відношення, що не заперечують сили інтелекту, воно не є однозначно вирішальним у мотивації дій і вчинків особистості: тут все-таки й емоційні переживання можуть часто-густо практично утверджувати свій вибір.

Версія 8. Совість як провина

Деякі зарубіжні автори (І.Чайлд, Дж.Уайтинг) совість прирівнюють до «здатності переживати провину» (Див.: [3, с. 377]). Р.Джонсон визначає «совість як стійкість до спокуси» (Див.: [там само, с. 186]). За О.Маурером, «совість є, з одного боку, здатністю встояти перед спокусою, а з іншого – здатністю до каяття, тобто здатністю переживати провину» (Див.: [там само]). Остання при цьому розглядається як структурний компонент совісті, а сама вона тлумачиться комплексом здатностей.

Версія 9. Совість як засіб попередження відхилень особистості від моральних норм

Ми схильні приєднатися до визначення совісті, яке запропонував З.Фрейд: «Совість – внутрішнє сприйняття неприпустимості певних бажань, з акцентуванням того, що ця неприпустимість безсумнівна і не потребує доказів» (Див.: [9, с. 618]). При цьому ми заперечуємо сутність психологічного механізму совісті, на якому наголошує вчений. Совість, на його погляд, «може бути усвідомлена як особлива психічна інстанція, яка має призначення забезпечити нарцистичне задоволення, що виходить від Зверх-Я, і з цієї метою безперервно спостерігає

за справжнім Я та порівнює його з ідеалом» (Див.: [там само]).

Переїнявши від філософії судження про совість як здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, психологія обійшла увагою те, про який саме вид самоконтролю йдеться. Тут варто виходити з того, що розрізняють спрямовуючий, процесуальний і результативний види самоконтролю, що виконують різні функції. Згідно з більшістю тлумачень про те, що совість може виявлятися у формі емоційних переживань, зокрема докорів сумління, можна стверджувати: під моральним самоконтролем як атрибутом совісті розуміється якраз результативний вид самоконтролю.

Більшість дослідників традиційно вважала, що головним фактором розвитку совісті є моральне виховання, формування соціально зрілої особистості, тобто почуття совісті похідне від загального розвитку особистості. Тож у цьому питанні утверджується прямий причинно-наслідковий процес: якщо особистість морально вихована, то вона й є носієм совісті. На нашу думку, це дещо спрощене наукове уявлення. Моральна вихованість є лише необхідною умовою для становлення совісті.

Зауважимо у зв'язку з цим, що згаданий традиційний погляд на генезис совісті відображав тогочасний загальний стан психологічного розуміння цього утворення, недостатню глибину занурення в його розвивальний механізм. Такою аргументацією можна пояснити й введення до структури совісті почуття провини, а то й ототожнення їх. Справді, якщо совість ототожнити з моральним розвитком особистості через причинно-наслідковий зв'язок, то почуття провини сприяє йому і логічно є структурним компонентом совісті як психологічної системи. Така позиція на певному етапі наукового пошуку підтримувалась і нами [1, с. 592]. Все-таки, розкривши властивий совісті внутрішній пояснювальний механізм її становлення лише у її попереджувальній від нормативно-ціннісного відхилення функції, доцільно констатувати, що провини, не входячи до структури совісті, є допоміжним засобом її зміцнення, а отже, і стійкості. Тому немає наукових підстав стверджувати, що совість може супроводжуватися докором. Це переживання властиве якраз почуттю провини, яке має справу з тими чи іншими проступками особистості.

Розглянуті нами філософсько-психологічні визначення совісті, незважаючи на те, що дехто з їхніх авторів говорить про совість як поняття, не відповідають цьому рівню осмислення явища. Річ у тім, що наукове поняття кожний предмет, річ, явище чи подію фіксує не як стале утворення, а як процес, розкриваючи його механізм, тобто спосіб виникнення, становлення, побудови. Якщо виходити з такого розуміння наукового поняття, то всі розглянуті нами визначення совісті – це лише емпіричні конструкції, тобто уявлення про це психологічне утворення, які не дають змоги науково обґрунтовано його створювати.

2. Совість як соціокультурний феномен

Совість, на нашу думку, доцільно віднести до культурних надбань особистості. Як стверджував Л.Виготський, незважаючи на те, що всі культурні утворення мають біологічне підґрунтя, вони є результатом процесів навчання і виховання як входження особистості у культуру і оволодіння нею. Звідси – продуктивною щодо совісті може бути лише та ідея, яка передбачає її науково доцільне виховання в онтогенетичному вимірі.

Необхідною умовою виховання почуття совісті є не просто моральна вихованість особистості (на якій наголошують деякі дослідники – О.Ковальов, К.Платонов), а володіння нею системою духовних цінностей, які виникають на основі єдності механізмів свідомості й самосвідомості. У зв'язку з цим під духовною цінністю (на рівні наукового поняття) розумітимемо психологічне новоутворення, що відображає безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену змістову сферу людського і природного середовища, через ставлення до якої він виділяє, усвідомлює й утверджує себе, своє «Я», і в результаті ця сфера стає простором його суспільно ціннісної життєдіяльності. Послідовне формування усіх сутнісних складових, які фіксуються цим поняттям, і приведе до розширення наявної духовної структури особистості за рахунок цього утворення. Саме ж воно практично функціонує як духовна здібність особистості.

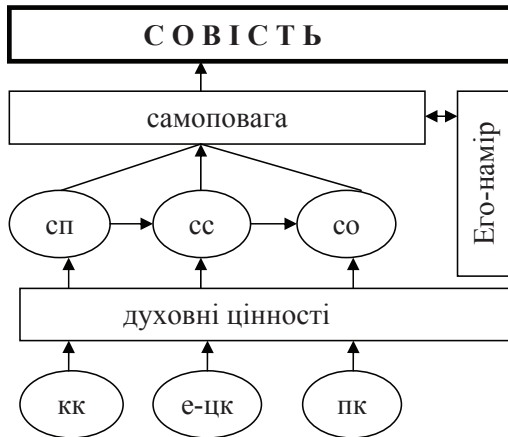
Сформулюємо тепер наукове поняття совісті, яке відповідає вищеописаним вимогам до нього. **Совість – це актуалізована суперечлива єдність самоповаги і Его-наміру, яка попереджує в особистості відхилення від духовно-моральних приписів.** Спосіб (механізм) цілеспрямованого виховання у підростаючої особистості почуття совісті можна подати схематично (див. рис. 1).

Змістове наповнення виокремлених процесуальних компонентів тієї чи іншої духовної цінності здійснюється на основі узагальненого способу дії, яка й детермінує наукове поняття «духовна цінність». Сформована духовна цінність як результат засвоєння трьох компонентів є основою того, щоб особистість пізнала себе (у новій якості), схвалила себе за це духовне надбання та самооцінила. У результаті такої внутрішньої самодіяльності у неї й виникає повага до себе як певне самоставлення, що глибоко переживається.

Далі нам потрібно дати відповідь на головне запитання – за яких умов між самоповагою і Его-наміром як поштовхом до порушення духовно-морального припису виникає внутрішній зв'язок? Зауважимо, що лише за умови встановлення певного відношення між ними може виникнути взаємодія, яка й попередить у особистості відхилення від того чи іншого духовно-морального припису, тобто реально спрацює почуття совісті.

Якщо таке відношення не відбудеться, процеси самоповаги і Его-наміру протікатимуть незалежно один від одного. Процес самоповаги

Рис.1



кк – когнітивний компонент
 е-цк – емоційно-ціннісний компонент
 ПК – поведінковий компонент
 сп – самопізнання
 сс – самосхвалення
 со – самооцінка
 → – логіка зв'язку

взагалі не актуалізується, а Его-намір, не зустрівши внутрішніх перепон, реалізується у конкретному проступку.

Щоб попередити таку ситуацію, усі духовно-моральні цінності необхідно виховувати не автономно, коли вихованець усвідомлює зміст однієї цінності, позитивно переживає спосіб моральної дії, який утримує цей зміст, і реалізує його у відповідному вчинку, а у формі антиномії (протилежностей). Наприклад, щедрий – скупий, великодушний – малодушний тощо.

За такого способу оволодіння вихованцем духовною цінністю між самоповагою, яка виникла, зокрема, й на основі щедрості, та наміром до прояву скупості утворюється асоціативний зв'язок за подібністю. Намагаючись реалізувати суспільно несхвальний намір, він актуалізує ситуацію оволодіння моральною вимогою виявляти щедрість у контексті недопущення скупості.

У результаті внутрішньої боротьби між суспільно несхвальним наміром і самоповагою остання й зможе блокувати цю негативну спонуку на її початковому етапі-намірі. Це й буде реальною дією почуття совісті вихованця.

Ідея совісті як психологічного утворення (цінності), що попереджує

проступки особистості за умови зіткнення у її внутрішньому плані самоповаги й Его-наміру, видається при першому наблизенні правильною. Однак вона потребує певних уточнень.

По-перше, моральні цінності як афективно-когнітивні структури, на основі яких формується самоповага (ціннісне ставлення особистості до себе), мають бути обов'язково узагальненими, тобто стати єдиним смисло-ціннісним показником розвитку особистості. Таким показником є почуття любові, на якій вона вибудовує своє духовно-моральне життя в цілому і кожний вчинок зокрема. Особистість, якій властиве це почуття, любить і поважає суспільно значущі блага. У процесі ж її добродійного життя ці блага ще більше збагачуються.

Водночас таку саму тенденцію до узагальнення мають і негативні моральні утворення особистості. За умови відсутності науково досконалого виховання чи в зв'язку з негативними впливами соціального оточення особистість можуть привабити лише аморальні цінності: вони видаються їй справжніми благами. Більше того, до суспільно значущих цінностей така особистість може ставитися з презирством. Зважаючи на цю тенденцію, метою виховного процесу має бути її блокування, недопущення такого узагальнення.

По-друге, до негативних утворень у особистості необхідно сформувати презирство як узагальнене ставлення. Отже, для морально розвиненої особистості любов і презирство стануть конкуруючими сторонами у породженні дії совісті. Розкриємо механізм цього психологічного протистояння. Як ми вже наголошували, коли виникає Его-намір як спокуса відхилення від моральної норми, за законом асоціації за подібністю в особистості відтворюється ситуація виховання певної моральної цінності у контексті відповідної негативної риси. Важливо, щоб за такого відтворення та чи інша моральна цінність була пов'язаною з узагальненим позитивним



утворенням – любов'ю. Потрібно очікувати, що у зіткненні Его-наміру і моральної цінності перевага буде на боці останньої, адже вона володіє більшою смисло-ціннісною силою. Однак гальмування Его-наміру не є актом симультанним: він розгортається як мислительний процес. Ідеться про моральне самоуправління, за якого максимальну активізується розумовий потенціал особистості.

Думка особистості спрямовується на те, щоб не дозволити сформованій духовно-моральній структурі підпасти під владу певної моральної вади і не допустити, щоб розум підкорився їй. Стан, за якого у внутрішньому процесі домінує розум, є показником стійкості свободи особистості. Такий за перебігом процес зіткнення двох психологічних протилежностей і сприяє функціонуванню совісті як морального самоконтролю особистості, що попереджує відхилення від моральних норм.

Запропонований нами механізм виховання совісті дає змогу стверджувати, що лише у попереджувальній функції вона займе автономне місце у системі психологічних категорій без вираженої експансії з її боку чи, навпаки, поглинання ними, як це відбувається нині.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості: підручник / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І.Д. Бех. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.
3. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 752 с.
4. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
5. Ковалёв А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалёв. – М.: Просвещение, 1970. – 391 с.
6. Коммунистическое воспитание: словарь / под общ. ред. Л.Н. Пономарёва, Ж.Т. Тощенко. – М.: Политиздат, 1982. – 302 с.
7. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
8. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К.К. Платонов. – М.: Высшая школа, 1981. – 175 с.
9. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, М.: Изд-во АСТ, 2003. – 800 с.
10. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
12. Фрідман М. Роль філософії у гуманістичній психології / М. Фрідман // Гуманістична психологія. Антологія в 3-х т. – Т. II. – К.: Пульсари, 2001. – С. 89–99.
13. Шадриков В.Д. Происхождение человечности / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 1999. – 200 с.



Анотації

Іван БЕХ

Совість: психологічна сутність та механізм виховання

У статті на основі теоретичного аналізу виокремлено дев'ять дефінітивних версій почуття совісті, розкрито їх зміст та сформульоване авторське ставлення. Запропоновано наукове поняття совісті як соціокультурного феномену та концептуальний механізм її цілеспрямованого виховання.

Ключові слова: совість, самоповага, духовні цінності, цілеспрямоване виховання.

Іван БЕХ

Совість: психологическая сущность и механизм воспитания

В статье на основе теоретического анализа выделено девять дефинитивных версий чувства совести, раскрыто их содержание и сформулировано авторское отношение. Предложено научное понятие совести как социокультурного феномена и концептуальный механизм ее целенаправленного воспитания.

Ключевые слова: совесть, самоуважение, духовные ценности, целенаправленное воспитание.

Ivan BEKH

Conscience: psychological essence and the technique of education

The article deals with the nine definitive versions of the sense of conscience based on the theoretical analysis. The contents of these versions and author's attitude are discovered. The scientific concept of the conscience as a sociocultural phenomenon is defined. The conceptual technique of the purposeful education of conscience is suggested.

Keywords: conscience, self-respect, intellectual values, purposeful education.

